

O'ZBEK TILINING TARIXIY LEKSIK QATLAMLARI: ARXAIK VA TARIXIY LEKSEMALARNING SEMANTIK TARAQQIYOTI HAMDA ZAMONAVIY ADABIY TILDAGI IZLARI

Muminova Umida Qarshiyevna

Termiz davlat pedagogika instituti f.f.f.d (PhD) dotsent

umuminova@622gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilining tarixiy leksik qatlamlari arxaik va tarixiy leksemalar misolida semantik, funksional va ijtimoiy-madaniy jihatdan tahlil qilinadi. Tarixiy leksikaning shakllanishi va o'zgarishi jamiyatdagi siyosiy, ma'muriy, harbiy, iqtisodiy, ma'rifiy hamda madaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liqligi asoslab beriladi. Istorizm va arxaizm o'rtasidagi farq faqat "eskirganlik" mezoni bilan emas, balki nomlangan voqelikning tarixiylashuvi yoki nomning almashuvi mezoni asosida izohlanadi. Tarixiy birliklarning semantik tarkibi, ularning torayishi, kengayishi, yangi ma'no kasb etishi, uslubiy qayta faollashuvi va tarixiy-madaniy xotira vositasi sifatidagi imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati va Alisher Navoiy mualliflik korpusi tarixiy leksikani matn va lug'at birligida kuzatish uchun daliliy manba sifatida jalb qilinadi.

Kalit so'zlar: tarixiy leksika, istorizm, arxaizm, tarixiy leksema, semantik transformatsiya, tarixiy-madaniy xotira, eski o'zbek adabiy tili, Alisher Navoiy tili, lug'at tarkibi, faol leksika, nofaol leksika, semantik taraqqiyot.

O'zbek tili tarixini o'rganishda fonetik va grammatik hodisalar qanchalik muhim bo'lmasin, lug'at tarkibining tarixiy harakati ham shunchalik katta ilmiy ahamiyatga ega, chunki so'z — jamiyat hayotining o'zgarishini eng tez va aniq qayd etadigan til birliklaridan biridir. Davlat boshqaruvi, ijtimoiy munosabatlar, harbiy tizim, savdo, kasb-hunar, din, maorif va kundalik turmushda yangilanish sodir bo'lganda bu o'zgarishlar, avvalo, nominatsiya tizimida aks etadi. Biror tarixiy voqelik tugagach, uning nomi ham faol qo'llanishdan chiqishi mumkin; yangi voqelik paydo bo'lsa, uni nomlash uchun yangi birlik yuzaga keladi yoki mavjud birlik yangi ma'no bilan to'ldiriladi. H. Jamolxonov leksikaning tarixiy-funksional harakatini shu jarayonlar bilan bog'lab, eskirgan va yangi qatlamlarning doimiy almashinuvini til taraqqiyotining tabiiy belgisi sifatida talqin qiladi. [1, 198-b.] Bizningcha, tarixiy leksikani o'rganishdagi eng katta metodik xato — barcha kam ishlatiladigan yoki bugungi avlodga notanish so'zlarni bir xil guruhga kiritishdir. So'zning kam qo'llanishi uning istorizm yoki arxaizm ekanini avtomatik ravishda ko'rsatmaydi. Ba'zi birliklar tarixiy voqelikning o'zi bilan bog'langan bo'lsa, boshqalari mavjud tushunchaning avvalgi nomi sifatida saqlanadi; yana ayrimlari badiiy uslub, tarixiy tadqiqot yoki madaniy merosga oid matnlarda faol qo'llanib turadi. Demak, tarixiy leksikani tavsiflashda faqat chastota emas, referensiya, semantika va funksional muhit birgalikda hisobga olinishi lozim. O'zbek tilining tarixiy leksik qatlamiga mansub birliklar orasida siyosiy-ma'muriy lavozimlar va unvonlar, harbiy soha nomlari, maorif

va hujjatchilikka oid atamalar, o'lehov va pul birliklari, kiyim-kechak hamda tarixiy turmushga xos predmet nomlari salmoqli o'rin tutadi. H. Jamolxonov tarixiy birliklarni tematik jihatdan mansab-amal va unvonlar, harbiy soha, maorif, hujjatchilik, o'lehov va boshqa ijtimoiy-madaniy guruhlar kesimida ko'rsatadi. [1, 20-b.] Bu guruhlarning mavjudligi tarixiy leksikaning sof til hodisasi emas, balki ijtimoiy tarixning lingvistik xotirasi ekanini ko'rsatadi. Masalan, mingboshi, yasovul, navkar, sarboz, botmon, qadoq, tanob kabi birliklar bugungi kundalik nutqda faol bo'lmashligi mumkin, ammo ularning har biri ma'lum tarixiy tizim yoki realiyani nomlaydi. Bunday so'zlarni faqat lug'atdagi "eskirgan" belgisi bilan izohlash yetarli emas. Talaba yoki tadqiqotchi ularning tarixiy davrdagi vazifasini, matnda kimga nisbatan va qanday vaziyatda qo'llanganini ham bilishi kerak. Ana shunda tarixiy leksema o'zining haqiqiy mazmuniga ega bo'ladi. [1, 201-b.]

Tarixiy leksikaning ichki tasnifida istorizm va arxaizmni farqlash markaziy masalalardan biridir. Istorizm tarixiy davrga xos bo'lgan va keyinchalik ijtimoiy hayotdan chiqib ketgan narsa, hodisa, lavozim yoki tushunchaning nomidir. Arxaizm esa voqelikning o'zi saqlanadi, biroq uni atash uchun ilgari qo'llangan nom boshqa leksema bilan almashadi. H. Jamolxonov bu farqni voqelik va nom o'rtasidagi munosabat orqali aniq chegaralaydi. [1, 204-b.] Bu mezon juda muhim, chunki "eski so'z" degan umumiy tushuncha ichida ikki xil tarixiy jarayon yashirinadi. Masalan, tarixiy davlat boshqaruvi tizimiga mansub lavozim nomi o'sha lavozimning o'zi tugagani sababli istorizmga aylanishi mumkin. Boshqa tomondan, ma'lum bir tushuncha mavjud bo'lib turgan holda uning eski nomi yangisi bilan almashtirilsa, eski nom arxaizm sifatida qaraladi. Bizningcha, bu farq tarixiy matnni o'qishda ham bevosita amaliy ahamiyatga ega: istorizmni tushunish uchun tarixiy voqelikni, arxaizmni tushunish uchun esa nominativ almashuvni bilish kerak. Arxaizm masalasida yana bir nozik jihat mavjud: eskirish har doim butun leksemaga bir xil darajada ta'sir qilmaydi. Ko'p ma'noli leksemaning faqat bir sememasi faol qo'llanishdan chiqishi mumkin. Shuning uchun "so'z hozir ham ishlatiladimi?" savolidan tashqari "so'z qaysi ma'noda ishlatilmoqda?" degan savol ham berilishi lozim. H. Jamolxonov arxaizm-leksema va arxaizm-semema tushunchalari orqali aynan shu farqni ko'rsatadi. [1, 206-b.]

Shu jihatdan tarixiy leksikani semantik qatlam sifatida o'rganish uni oddiy lug'aviy ro'yxatdan ko'ra chuqurroq tavsiflash imkonini beradi. Menimcha, tarixiy birlikning maqomini belgilashda uch savol ketma-ket berilishi lozim: birinchidan, birlik nimani nomlagan; ikkinchidan, nomlangan voqelik bugun mavjudmi; uchinchidan, birlikning o'zi yoki uning qaysi ma'nosi hozirgi tilda saqlangan. Ana shu uch bosqichli tekshiruv noto'g'ri tasniflash ehtimolini kamaytiradi.

Tarixiy leksikaning mazmunini faqat so'zning lug'aviy ta'rifi bilan cheklab bo'lmaydi. So'z ortida ma'lum ijtimoiy munosabat, institut, mehnat shakli yoki turmush tarzi turgan bo'lishi mumkin. Masalan, mansab va unvon nomlari davlat boshqaruvi tizimini, harbiy terminlar qo'shin tuzilishini, o'lehov birliklari iqtisodiy munosabatlarni, maorifga oid birliklar esa tarixiy ta'lim muhitini aks ettiradi. Shu sababli tarixiy leksika orqali til va jamiyat o'rtasidagi ikki tomonlama aloqa ko'rinadi: jamiyat tilga yangi nomlar beradi, til esa o'sha davr ijtimoiy

tajribasini keyingi avlodga saqlab beradi. Tarixiy birliklarni o'rgatishda ham aynan shu jihat samarali. Masalan, botmon, qadoq, tanob singari birliklarni yodlashning o'zi kam samara beradi; ularning o'lchov tizimidagi o'rni, qaysi davrda ishlatilgani va bugungi o'lchov nomlari bilan qanday munosabatda ekanini qiyoslash esa tarixiy tafakkurni kuchaytiradi. Shunday yondashuv so'z ma'nosini ijtimoiy vazifa bilan bog'laydi. Tarixiy leksikaning madaniy qatlami ayniqsa badiiy matnlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Yozuvchi tarixiy voqeani tasvirlar ekan, o'sha davrning nomlash tizimidan foydalanadi. Natijada tarixiy leksema nafaqat predmetni nomlaydi, balki asar makoni va vaqtini "jonlantiradi", personajning ijtimoiy mavqeini ko'rsatadi va davr ruhini beradi. Shu nuqtayi nazardan tarixiy leksikaning uslubiy qiymati uning nominativ vazifasidan kam emas.

Alisher Navoiy asarlari eski o'zbek adabiy tilining tarixiy leksikasini o'rganishda alohida manbaviy qiymatga ega. XV asrda yaratilgan badiiy asarlar tilida siyosiy-ijtimoiy hayot, davlat boshqaruvi, axloqiy-falsafiy qarashlar, ilm-fan va kundalik turmush bilan bog'liq ko'plab birliklar mujassam. Navoiy tilining lug'aviy boyligini tizimlashtirish maqsadida 1983–1985-yillarda E. Fozilov tahriri ostida "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" to'rt jildda nashr etilgan. [2, 1-jild, bibliografik ma'lumotlar]. Ushbu lug'atning ilmiy ahamiyati shundaki, Navoiy asarlaridagi birliklar faqat bosh so'z shaklida emas, ularning ma'nosi va qo'llanishi bilan bog'liq holda qayd etilgan. Tadqiqotchi uchun bu tarixiy leksemaning shaklini topishdan ko'ra muhimroq — uning aynan qaysi ma'noda va qaysi kontekstda qo'llanganini aniqlash imkonini beradi. Shu bois tarixiy leksikani o'rganishda lug'at va matn bir-birini to'ldiruvchi ikki manba sifatida qaralishi kerak.

Navoiy asarlarining lug'aviy tarkibini hozirgi o'zbek tili bilan qiyoslashda "eski–yangi" qarama-qarshiligi doimo to'g'ri natija bermaydi. Ba'zi leksemalar shaklan saqlangan bo'lsa-da, ma'nosi toraygan yoki kengaygan; ayrimlari esa hozirgi adabiy tilda faol bo'lmasa-da, tarixiy-badiiy uslubda o'z qiymatini saqlagan. Demak, tarixiy davomiylikning asosiy belgisi faqat shakliy o'xshashlik emas, semantik va funksional uzviylikdir. Alisher Navoiy mualliflik korpusining yaratilishi bu yo'nalishdagi tadqiqotlarga yangi imkoniyat olib kirdi. Korpusda arxaizm va istorizmga oid qatlamlarning alohida teglanishi tarixiy birliklarni real matnlar doirasida ko'rish, ularning qo'llanish chastotasi va kontekstini kuzatish imkonini beradi. [3, elektron manba] Bu imkoniyat an'anaviy lug'at tahlilini korpus lingvistikasi bilan bog'lash uchun muhimdir.

Tarixiy birlikning taqdiri faqat "saqlanib qoldi" yoki "iste'moldan chiqdi" tarzida baholanmasligi kerak. Til taraqqiyotida ma'no torayishi, ma'no kengayishi, metaforiklashuv, metonimiklashuv va boshqa semantik jarayonlar natijasida tarixiy birlikning yangi funksional qiyofasi yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun tarixiy leksikani semantik dinamikadan ajratib o'rganish to'liq natija bermaydi. Ma'noning torayishi holatida leksemaning avvalgi keng qamrovi qisqarib, uning qo'llanish doirasi muayyan ma'noga keladi. Kengayishda esa aksincha, ilgari tor bo'lgan ma'no yangi obyekt yoki vaziyatlarga tatbiq etila boshlaydi. Jamolxonov leksik qatlamlarning tarixiy harakatini tilning semantik o'zgaruvchanligi bilan bog'laydi. Bunday o'zgarishlar ayrim tarixiy birliklarning zamonaviy tilga moslashib, yangi

hayot boshlashiga sabab bo'lishi mumkin. Tarixiy leksemaning semantik transformatsiyasida kontekst hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Birlikning ma'nosi tarixiy matnda bir xil, zamonaviy badiiy matnda boshqa, ilmiy matnda esa uchinchi funksional qirrada namoyon bo'lishi mumkin. Shuning uchun tadqiqotchi lug'atdagi izohni matndagi real qo'llanish bilan doimo qiyoslashi kerak. Bizningcha, aynan shu yondashuv tarixiy leksikani statik emas, dinamik birlik sifatida ko'rish imkonini beradi. Masalan, tarixiy nom zamonaviy asarda o'tmish muhitini yaratish uchun ataylab qo'llansa, u kundalik kommunikatsiyada faol bo'lmasa-da, badiiy uslubda yuqori funksional faollikka ega bo'ladi. Demak, faollikning o'zi ham ko'p qatlamli tushuncha: umumxalq nutqidagi faollik, ilmiy nutqdagi faollik, tarixiy-badiiy uslubdagi faollik va madaniy kommunikatsiyadagi faollik bir-biridan farqlanadi.

Tarixiy leksikaning bugungi o'zbek tilidagi izlari eng avvalo tarix, adabiyot va madaniy merosga oid matnlarda ko'rinadi. Tarixiy roman, biografik asar, ilmiy maqola, muzey materiallari va ommaviy axborot vositalarining tarixiy mavzudagi ko'rsatuvlarida tarixiy birliklar muntazam ravishda qo'llanadi. Ularning kommunikativ vazifasi kundalik nominatsiyadan farq qiladi: ular ko'pincha davrni aniq belgilash va o'quvchining tarixiy tasavvurini tiklashga xizmat qiladi. Ba'zi tarixiy birliklar zamonaviy nutqda qayta faollashishi ham mumkin. Buning sababi tarixiy mavzuga qiziqishning kuchayishi, milliy madaniy merosga murojaatning ortishi yoki muayyan tarixiy atamaning davlat, turizm, muzey, ta'lim va ommaviy axborot sohalarida yana kerak bo'lishidir. Bunday qayta faollashuvni oddiy "so'zning qaytib kelishi" deb emas, uning funksional sharoiti o'zgargan hodisa sifatida baholash ma'qul. Menimcha, zamonaviy tildagi izni aniqlash uchun uchta parametr birgalikda olinishi kerak: shaklning saqlanishi, ma'noning saqlanishi va funksiyaning saqlanishi. Uchalasidan bittasi o'zgarsa ham tarixiy davomiylik butunlay uzilgan deb bo'lmaydi. Masalan, shakl saqlanib, ma'no torayishi mumkin; shakl o'zgarib, semantik yadroasi saqlanishi mumkin; yoki tarixiy shakl faqat badiiy uslubda yashashi mumkin. Shu nuqtayi nazardan tarixiy leksika zamonaviy tilning passiv qatlami bilan aynan teng emas. Passiv birlikning kundalik nutqdagi chastotasi past bo'lsa-da, u ma'lum kommunikativ vazifada yuqori qiymatga ega bo'lishi mumkin. Demak, "nafaol" va "ahamiyatsiz" tushunchalarini aynanlashtirish ilmiy jihatdan to'g'ri emas.

Tarixiy leksemani ishonchli tahlil qilish uchun lug'at ma'lumotining o'zi yetarli emas. Lug'at so'zning ma'nosi, tarixiy yoki uslubiy maqomi haqida ma'lumot beradi, matn esa birlikning real qo'llanishini ko'rsatadi. Birlikning semantik qiymatini belgilashda bu ikki qatlamni birga ko'rish ayniqsa muhim. Navoiy tilining izohli lug'ati va Navoiy korpusi shu jihatdan bir-birini to'ldiradi. [2, 1-jild; 3, elektron manba]. Masalan, lug'atda arxaik deb qayd etilgan birlik Navoiy matnida ko'plab boshqa so'zlar bilan barqaror bog'lanib, ma'lum badiiy vazifani bajarayotgan bo'lishi mumkin. Bunday holatda uning tarixiy maqomi bilan funksional faolligini alohida ko'rsatish lozim. Bizningcha, "lug'atdagi belgi" va "matndagi vazifa" ikki mustaqil, ammo bir-birini izohlaydigan ko'rsatkich sifatida qaralishi kerak. Elektron korpuslar tarixiy leksikaga yangi miqdoriy yondashuv ham beradi. An'anaviy tahlilda tadqiqotchi ayrim misollarni tanlab oladi; korpus esa birlikning ko'p sonli kontekstlarini bir vaqtda ko'rishga yordam beradi. Natijada leksemaning qaysi muhitda ko'proq uchrashi, qaysi so'zlar bilan

bog‘lanishi va semantik qaysi qirralari faolroq ekanini aniqlash imkoniyati oshadi. [3, elektron manba]. Bu yondashuv tarixiy leksikologiyada muhim metodik o‘zgarish yasaydi: so‘z endi faqat lug‘at maqolasidagi birlik emas, katta matnlar tizimida yashaydigan statistik va funksional obyekt sifatida ham ko‘riladi. Shu bois tarixiy leksikani kelajakda korpus lingvistikasi, raqamli filologiya va kompyuter semantikasi bilan tutashtirish katta natijalar berishi mumkin.

Bu modelning yana bir afzalligi shundaki, u tarixiy va zamonaviy til o‘rtasidagi “uzilish”ni haddan tashqari kattalashtirib ko‘rsatmaydi. Til tarixida ko‘plab birliklar shaklan yo‘qolgan bo‘lsa ham, ularning semantik izlari boshqa birliklar, iboralar yoki uslubiy konstruksiyalarda saqlanadi. Demak, tarixiy leksika bilan ishlashda faqat “qaysi so‘z qoldi?” emas, “qaysi ma’no qoldi?” va “qaysi funksiyada qayta namoyon bo‘ldi?” savollari ham birdek muhim. Shu kuzatuvlar asosida tarixiy leksikani tadqiq qilishda “uch qatlamli dalil” yondashuvini taklif etamiz: tarixiy manba — lug‘aviy izoh — zamonaviy kontekst. Tarixiy manba birlikning boshlang‘ich yoki davriy ma’nosini, lug‘at uning semantik va uslubiy maqomini, zamonaviy kontekst esa birlikning bugungi funksional hayotini ko‘rsatadi. Uchala qatlam birlashgandagina tarixiy leksemaning haqiqiy semantik yo‘li to‘liqroq ko‘rin adi. Shuningdek, tarixiy leksemaning semantik yadrosi zamonaviy birlikda saqlangan bo‘lishi mumkin. Bunday holatda shakliy yoki ma’noviy o‘zgarishlar til taraqqiyotining uzilishi emas, balki davomiyligi sifatida baholanishi lozim. Masalan, tarixiy davrga oid bir nominatsiya keyingi davrda torroq ma’noda yoki faqat maxsus kontekstda yashashi mumkin. Bu jarayonni to‘liq tushunish uchun tarixiy lug‘at, hozirgi izohli lug‘at va matn misollarini qiyoslash zarur. [1, 210-b.] Tarixiy leksikani kuzatish bizga milliy xotira masalasini ham lingvistik nuqtayi nazardan ko‘rish imkonini beradi. Birlikning lug‘atdan yo‘qolishi uning madaniy xotiradan ham chiqib ketganini anglatmaydi. Aksincha, ayrim tarixiy nomlar muzey, maktab darsligi, tarixiy roman, ilmiy tadqiqot, hujjatli film yoki ommaviy axborot vositalarida yashashda davom etadi. Shu ma’noda tarixiy leksika “passiv” bo‘lsa-da, “madaniy faol” bo‘lishi mumkin. Bizningcha, bu ikki ko‘rsatkichni alohida hisobga olish tarixiy leksikaning zamonaviy qiymatini to‘g‘ri baholashga yordam beradi. Yana bir muhim jihat — tarixiy leksemaning semantik “qayta ishlanishi”. Tarixiy nom zamonaviy muallif tomonidan o‘z davridagi ma’noni aynan takrorlamasdan, tarixiylikni ifodalovchi uslubiy belgi sifatida qo‘llanishi mumkin. Bunday vaziyatda birlikning denotativ mazmuni bilan pragmatik vazifasi bir-biridan farqlanadi. Ilmiy matnda u tarixiy atama sifatida aniq referensiyaga ega bo‘lsa, badiiy matnda shu birlik o‘tmish muhitini yaratish vositasiga aylanishi mumkin. Shuning uchun tarixiy birlikning “hozirgi tildagi mavjudligi”ni funksional qatlamlar bo‘yicha baholash maqsadga muvofiq. Masalan, tarixiy nomning zamonaviy tarixiy romanda qayta-qayta qo‘llanishi uning kundalik nutqda faol ekanini anglatmaydi, lekin u badiiy matnda yuqori funksional yuk ko‘tarayotganini bildiradi. Muayyan birlik personajning mavqeini, davrning ijtimoiy tuzilishini yoki tarixiy makonni ko‘rsatishi mumkin. Demak, chastota va funksional qiymat aynan bir narsa emas. Birlik kam uchrasa ham, matndagi o‘rni nihoyatda muhim bo‘lishi mumkin. Tarixiy leksikani tadqiq etishda ana shu farqni saqlash zarur. Tarixiy leksemaning haqiqiy hayotini faqat lug‘at ma’lumotlari bilan

belgilash bir qator cheklovlarga ega. Lug‘at, avvalo, birlikning ma‘nosi va maqomini kodlaydi; matn esa uning real kommunikativ muhitini ko‘rsatadi. Shu sababli tarixiy birlikning bugungi til uchun “tirikligi”ni aniqlashda lug‘aviy izoh va matndagi qo‘llanish bir-birini to‘ldirishi kerak. Bizningcha, tarixiy leksemaning funksional maqomini aniqlash uchun aynan shu ikki dalil birligidan foydalanish metodik jihatdan ishonchliroq.

Yuqoridagi kuzatuvlarga tayangan holda tarixiy leksemaning zamonaviy til bilan munosabatini uch bosqichda tekshirish mumkin deb hisoblaymiz. Birinchi bosqich — tarixiy qo‘llanish: leksemaning qaysi davrda, qaysi matnlarda va qaysi predmet yoki tushunchani atash uchun qo‘llanganini aniqlash. Ikkinchi bosqich — semantik holat: tarixiy va hozirgi ma‘nolarni qiyoslash, torayish, kengayish yoki yangi hosila ma‘no mavjudligini belgilash. Uchinchi bosqich — zamonaviy funksional maqom: birlik bugungi tilda faol, passiv, tarixiy-badiiy yoki maxsus ilmiy-madaniy kommunikatsiyada qo‘llanishini aniqlash. Ushbu modelning afzalligi shundaki, u tarixiy leksemani bir nuqtadagi holat bilan cheklamaydi. Masalan, bir birlik tarixiy matnda faol, XX asrning ayrim bosqichlarida passiv, hozir esa tarixiy-badiiy uslubda qayta faollashgan bo‘lishi mumkin. Bunday holatni oddiy “eskirgan” belgisi bilan ifodalash yetarli emas. Model birlikning vaqt davomida o‘zgarib boradigan funksional hayotini ko‘rsatadi. Modelni amaliy tahlilda qo‘llash uchun “leksema – tarixiy ma‘no – tarixiy kontekst – hozirgi lug‘atdagi holat – hozirgi matndagi vazifa” ko‘rinishidagi tahlil jadvalidan foydalanish mumkin. Bunda bir birlik uchun bir nechta dalil manbasi qo‘yiladi. Shunday qilinsa, tadqiqot natijasi faqat nazariy xulosaga emas, tekshiriladigan dalillar tizimiga tayangan bo‘ladi. Bizningcha, ushbu model tarixiy leksikani o‘rganishning ta’limiy jihatdan ham foydali usulidir. Talaba bitta so‘zni yodlamaydi, balki uning tarixiy hayoti bilan tanishadi: qayerdan kelgan, nimani bildirgan, nima sababdan eskirgan, bugun qayerda uchraydi va qanday maqsadda ishlatiladi. Shu tarzda lug‘at tarkibi tarixiy jarayon sifatida idrok qilinadi.

O‘zbek tilining tarixiy leksikasi xalqning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma‘naviy tajribasini til xotirasida saqlovchi murakkab tizimdir. Tarixiy birliklarning shakllanishi va iste’moldan chiqishi jamiyatdagi real o‘zgarishlardan ajralmagan holda kechadi. Shu sababli tarixiy leksikani o‘rganish til tarixining tor doiradagi masalasi emas, balki xalqning tarixiy tajribasini lingvistik belgilar orqali anglashning ham bir usulidir. Adabiyotlar va matnlar tahlili istorizm va arxaizmni farqlashda asosiy mezon voqelik va nom munosabati ekanini ko‘rsatadi. Istorizmدا nomlangan voqelik tarixiylashadi, arxaizmда esa voqelik saqlanadi, lekin eski nominatsiya almashadi. Bu mezon tarixiy matnni ilmiy tahlil qilishda sodda va amaliy chegarani yaratadi. Shu bilan birga, ko‘p ma‘noli leksemaning ayrim sememasi arxaiklashishi mumkinligi tarixiy semantikaning alohida qatlam sifatida tahlil qilinishi zarurligini ko‘rsatadi. Alisher Navoiy asarlari bu jarayonlarni kuzatish uchun beqiyos manbadir. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati mumtoz adabiy tilning katta lug‘aviy boyligini tizimlashtirgan bo‘lsa, mualliflik korpusi tarixiy birliklarni real kontekst va miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan kuzatish imkonini beradi. Shuning uchun tarixiy leksikani o‘rganishda lug‘at va korpus ma‘lumotlarini uyg‘unlashtirish metodik jihatdan eng samarali yo‘nalishlardan biri bo‘lishi mumkin. Bizning tahlilimiz tarixiy leksemaning zamonaviy holatini faqat faol yoki nafaol deb baholash yetarli

emasligini ko'rsatadi. Uning shakliy davomiyligi, semantik davomiyligi va funksional davomiyligi alohida tekshirilishi zarur. Ayrim tarixiy birliklar kundalik nutqda passivlashgan bo'lsa-da, tarixiy-badiiy matnda yuqori ekspressivlik bilan ishlatilishi mumkin; ayrimlari esa yangi ijtimoiy va madaniy ehtiyojlar ta'sirida qayta faollashadi. Shu asosda maqolada taklif etilgan "tarixiy qo'llanish – semantik holat – zamonaviy funksional maqom" modeli tarixiy leksemaning vaqt davomida o'zgaruvchan tabiatini yaxlit holda ko'rishga imkon beradi. Model orqali tarixiy birlikning shunchaki mavjudligi emas, uning ma'no va vazifa evolyutsiyasi ham aniqlanadi. Bizningcha, aynan shu yondashuv o'zbek tarixiy leksikologiyasining zamonaviy bosqichida samarali metodik yo'nalishlardan biri bo'la oladi.

Umumlashtirib aytganda, tarixiy leksika o'zbek adabiy tilining "ortda qolgan" qatlami emas. U tilning tarixiy xotirasini, milliy-madaniy tajribasini va semantik uzluksizligini ta'minlovchi qatlamdir. So'zlarning bir qismi yo'qoladi, bir qismi o'zgaradi, bir qismi esa yangi sharoitda qayta ma'nolanadi. Tilning tirik tizim ekanini aynan shu jarayonlar ko'rsatadi. Tarixiy leksemalarga shunday dinamik nazar bilan qarash o'zbek tilining kechagi va bugungi holati o'rtasidagi uzviylikni yanada ravshanlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili: oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Talqin, 2005. 272 b.
2. Fozilov E. (tahrir ostida). Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati: 4 jildlik. – Toshkent: Fan, 1985.
3. Alisher Navoiy mualliflik korpusi. – Elektron resurs. – URL: <https://v1.alishernavoicorpus.uz> / (murojaat sanasi: 07.09.2026).
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000.
5. Begmatov E. O'zbek tili leksikologiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 1980.